دين محمد ڪلهوڙو

اسسٽنٽ پروفيسر

گورنمينٽ ڪاليج، موسيٰ ڪٽياڻ

’ديوانِ گل‘ ۾ ڪجهہ سنڌي وسرڳ آوازن جو صوتياتي اڀياس

(A Phonological Study of Some Sindhi Aspirated Sounds in the Light of ‘Deewan Gul‘)

ABSTRACT

Khalifo Gul Muhammad Gul Halai is the First`Sahib- e - deewan` Poet of Sindhi Language.In this ‘Deewan‘,he has used 54 instead of 52 Letters of Sindhi Language.In his Poetry,the Letters/Aspirated Sounds,which he has used are never used as: ڙهه(Rh),ڙھه(Rhh),لهه(Lh),مهه(Mh),نهه(Nh),ڻهه(Nh),وهه(Wh) etc.There are such Sounds/Letters which never used in our daily conversation but are used as the rhymes of Spin (Ghazal).If used;it is in a very small amount.

This type of ability is discussed in this paper & the title of the paper is also decided with the reference of these aspirated sounds.In this research especially those type of Spins in which the above mentioned sounds are discussed.In Sindhi poetry,especially in ‘Deewan‘.Such type experiments have never been practiced on spins before Gul Muhammad Halai in sindhi poetry in present era.That‘swhy;the topic is focused and discussed properly.

خليفو گل محمدگل هالائي سنڌي زبان جو پهريون صُاحبِ ديوان‘ شاعر هو.سندس ديوان،سنڌي الف. ب جي 52 اکرن بجاءِ 54 اکرن تي تيار ڪيل آهي. سندس غزلن جي قافين ۾ سنڌيءَ جا اهڙا وسرڳ(Aspirated) آواز/اکر شامل آهن،جيڪي ڪانئس اڳ ڪنهن ورلي شاعر استعمال ڪيا هجن.خاص طرح -رهہ، ڙهہ، لهہ، مهہ، نهہ، ڻهہ ۽ وهہ وغيره اهڙا سنڌي وسرڳ آواز آهن،جيڪي روز مره جي گفتگوءَ ۾ ڪتب تہ آڻجن ٿا،پر اهي خصوصاً شاعريءَ ۾ قافيہ طور استعمال ڪونہ ٿا ٿين،جي ٿين ٿا تہ تمام ٿورائيءَ ۾ استعمال ۾ اچن ٿا.

’ديوان گل‘ تمام ڏگهي عرصي کانپوءِ ويجهڙ ۾ ڊاڪٽر اين.اي. بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ ڄام شوريپاران ڇپيوآهي.هن ديوان جو مقدمو موجوده دؤر جي برک عالم ڊاڪٽر عبدالغفار سومري صاحب لکيو آهي،جنهن ۾ هن موجوده سنڌي صورتخطيءَسميت گل محمد هالائيءَ جي سوانح ۽ سندس شاعراڻي فن ۽ فڪر جي نهايت عمدي نموني تفصيلي تنقيدي ڇنڊڇاڻ ڪري، پڙهندڙن لاءِ مفيد معلومات فراهم ڪئي آهي.

هن مختصر مضمون ۾ ڪجهہ وسرڳ آوازن جي صوتياتي اڀياس جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، جيڪيغزلن ۾ گهڻو ڪري قافيہ طور استعمال ڪيا ويا آهن.ديوان گل ۾ خليفي گل محمد هالائي سنڌي آوازن جي لسانياتي معاملن ۾ وسرڳ آوازن جي باريڪ بينين کي سُلجهائڻ ۽ سمجهائڻ جي، جنهن منفرد انداز سان ڪوشش ڪئي آهي،سا بلاشڪ شاندار ۽ اهم آهي.

شاعر پنهنجي تخيل ۽ تفڪر ۾، لفظن جي وِنڊڻ ۽ انهن کي وڏيڪ خوبصورت بڻائڻ جو ڪم ڪري ٿو ۽ ان ذريعي هو پنهنجي احساساتي ڪيفيت کي بيان ڪري ٿو،پر اها ڳالهہ ڏاڍي اچرج جوڳي آهي، جو هڪ اهڙو ڪوي، جيڪو هڪ طرف سٺو شاعر آهي،تہ ٻي طرف هو ٻوليءَ جو وڏو ڄاڻو، ماهر ۽ عالم بہ آهي،اهو تمام گهٽ ڏٺو ويو آهي، اِ نڪري اها واقعي بہ حيرت جهڙي ڳالهہ آهي، ڇو تہ خليفي گل محمد هالائيءَ سنڌي الف-ب جي اهڙن لِڪيل سنڌي آوازن/اکرن کي اجاگر ڪيو آهي، جج تي ڪانئس اڳ ڪنهن ٻي سنڌي عالم ان طرح انهن آوازن ۽ اکرن تي نظر نہ وڌي آهي.

خليفي گل محمد جي ذڪر جوڳي ڳالهہ اها بہ آهي تہ، هن سنڌيءَ جي ڪڪ پٽيءَ ۾ ڇئن وڌيڪ اکرن -ڙهہ،ڙ،لهہ،۽ ڵ جو اضافو ڪري، ان کي 54 اکرن تائين پهچايو آهي.ڊيوانِ گل‘ ۾ خليفي گل محمد هالائيءَ الف.ب جي اکرن جي ترتيب ڪجهہ هن طرح رکي آهي -

ا،ب،ٻ،پ،ڀ،ت،ٿ،ٽ،ٺ،ث،ج،جهہ،ڄ،ڃ،چ،ڇ،ح،خ،د،ڌ،ڏ،ڊ،ڎ،ذ،ر،ڙهہ،ڙ،ز،ژ،س،ش،ص، ض،ط،ظ،ع،غ،ف،ڦ،ق،ڪ،ک،گ،گهہ،ڳ،ڱ،ل،لهہ،م،ن،ڻ،و،هہ،ه ۽ ي.

هنن سڀني اکرن جو تعداد54آهي ۽ انهيءَ ترتيب سان ديوان جُ ڙيل آهي.موجوده سنڌي الف.ب جي ڪڪ پٽيءَ جي ترتيب ۽ سٽاءَ ۾ ڏسبو تہ هينيان 4

اکر -ڙھ,ڙ,لھ,ل نظر نہ ايندا .هنن چئن اکرن ۾ 'ڙ' اکر موجوده ڪڪ پٽيءَ ۾ شامل تہ نہ آهي,پر فارسي زبان کان متاثر اديب,شاعر ۽ عالم ڪڏهن ڪڏهن ان کي ڪم آڻين ٿا,البتہ اردو زبان ۾ ان جو استعمال لفظ 'ٹیلی وژن' ۾ ڪيو وڃي ٿو. هيءُ آواز,سنڌيءَ ۾ 'ز' ۽ 'ي' آوازن جي وچ وارو آواز آهي,جيڪو وسرڳ تہ نہ آهي,ليڪن ان جو استعمال بہ سنڌيءَ ۾ ذري گهٽ نہ آهي,ڏيوانِ گل' ۾ ان آواز/اکر جو استعمال اهڙو تہ خوبصورت انداز ۾ ڪيل آهي, جو پڙهڻ سان اندر مان واه واه نڪريو وڃي ٿي.هن اکر تي فقط هڪ غزل ملي ٿو,جنهن جو مطلع آهي:

عاشق اُپيو چئي واه واه,معشوق ٻولي ڙڙڙڙ,
عاشق چوي ويو ساه ساه,معشوق ٻولي ڙڙڙڙ.
(ص 117,غزل 93)

هن غزل جي ٻنهي مصرعن ۾ 'ڙ' اکر چار ڀيرا ڪم آيو آهي,اهو اکر شاعر,معشوق جي 'ادا'طور ڪتب آندو آهي,اِ تي 'ڙڙڙڙ' جو مطلب آهي -'زبان ڪڍي آواز ڪري ويچارا ڪرڻ'.هيءُ عاشق لاءِ معشوق جو هڪ دلربانہ انداز آهي,جنهن جو استعمال خليفي گل محمد هالائيءَ نهايت منفرد ۽ دلڪش انداز ۾ ڪيو آهي.فني طرح هيءُ مردف غزل آهي,ديوان ۾ بہ اڪثر مردف غزل موجود آهن.

خليفو گل محمد هالائي 'سنڌي لسانيات' جو وڏو ڄاڻُو ۽ ماهر هوهُو سنڌي زبان جي آوازن,اکرن ۽ لفظن جي وياڪرڻي ڪارج کان نہ رڳو بخوبي واقف هو پر هن سنڌي رسم الخط,جيڪا ابوالحسن ٺٽوي تيار ڪئي هئي,ان ۾ موجود مونجهارن کي ختم ڪرڻ جي پڻ ڪوشش ڪئي ۽ ان ۾ اهي سنڌي آواز متعارف ڪرايا,جيڪي صديون اڳ اسان جي روز مره جي گفتگوءَ ۾ شامل رهندا پئي آيا.انهن آوازن/اکرن کي سمجهائڻ لاءِ 'ديوان' جي آخر ۾ يارنهن واٽون بيان ڪيل آهن.پهرئين واٽ ۾ 20 سنڌي اکر ڏنل آهن -ٻ ٽ ٿ ٺ ٿ جهہ ڄ ڃ ڇ ڊ ڍ ڏ ڙ ڦ ک گهہ ڳ ڱ ڻ(ص 163)

ٻي واٽ ۾ اهو ڏيکاريو ويو آهي تہ ڪهڙا سنڌي اکر/آواز آهن,جيڪي عربي اکرن مان جُڙيا آهن, جيئن هيٺئين خاڪي ۾ ڏيکاريل آهي:

عربي اکر	**سنڌي اکر**
ب	ٻ ڀ

ت	ٿ ٽ ٺ
ج	جهہ ڄ ڃ ڇ
د	ڊ ڍ ڌ ڏ
ر	ڙ ڙهہ
ف	ڦ
ڪ	ک گ ڳ ڱ
ل	لهہ
ن	نهہ ڻ ٺهہ(ص 165)

اهڙيءَ طرح ڪي 11واٽون ٻُڌايون ويون آهن, جيڪي عربي ۽ فارسي زبانن متعلق آهن,جي سنڌي زبان ۾ مروج آهن.

ڏيوانِ گل' ۾ 'هہ' اکر جون ڪتب آيل وڌيڪ صورتون:

سنڌي زبان ۾ 'هہ' اکر,لفظن ۾ متحرڪ حالت ۾ استعمال ٿئي ٿو.هن 'هہ' کي ماهر,ملفوظي 'هہ' بہ چون ٿا, چاڪاڻ تہ اها صورت,لفظن ۾ اڳيان, وچم,۽ پڇاڙيءَ ۾,متحرڪ طور ايندي آهي. جيئن,هيٺئين خاڪي ۾ ڏسي سگهجي ٿو:

مڪمل صورت	ابتدا ۾	وچ ۾	آخر ۾
ھ	ھـ	ـھـ	ـھ

اوسرڳ ۽ وسرڳ حالتن ۾ ڪتب ايندڙ '-هہ' ۽ 'هہ' صورتن کان علاوه 'هہ' جون ٻيون بہ تحريري صورتون مروج آهن,جن جو استعمال ڏيوانِ گل' ۾ بہ جججهي انداز ۾ ٿيو آهي.واحد بخش شيخ 'هہ' جي وڌيڪ صورتن جو ذڪر ڪندي لکيو آهي تہ:

..."علت جي حرفن کان سواءِ ٻيا بہ ڪي حرف آهن,جن کي مختلف نمونن ۾ اُچاري سگهجي ٿو ۽ اُهي آهن -1.هاي ملفوظ(ه),2.هاي غير ملفوظ يا مختفي(ہ),3.هاي مخلوط(-هہ)

1. هاي ملفوظ چٽيءَ طرح اچارجي, جيئن- آه,واه, راه,ڪاه,ساراه.

2. هاي غير ملفوظ يا مختفي,اها هاي آهي,جنهن جو تلفظ ظاهر نہ هجي,جيئن- بيگانہ,پروانہ, سايہ,مايہ.

3. هاي مخلوط اها آهي،جنهن کي ٻي کنهن حرف سان گڏي اچارجي،جيئن- اوهان،سنهو،ڳنهہ". (شيخ،21:2006)

واحد بخش شيخ جي ڄاڻايل ٽن صورتن ۾ هاي مخلوط (ھ)اها ٿي وسرڳ هاي(-ھہ) آهي،جنهن کي موصوف مخلوطي 'ھ' سان ظاهر ڪيو آهي.ان کان علاوه واحد بخش شيخ متحرڪ هاي (ھہ-/-ھہ-/ه)جو بہ ذڪر هاي ملفوظ جي صورت ۾ ڪيو آهي.

'ديوان گل' ۾ هاي ملفوظ جو استعمال هيٺين مصرعن ۾ ڪيل آهي:

آه سڀ کان خوب محبت 'واه واه'،

ساڻ محبت نيڪ صحبت 'واه واه'.(ص 54،غزل -165)

بيهوش ٿيا 'بره' ۾،نينهن هٽي ڏِره' ۾. (ص 71،غزل 2)

•پڇون پ َـٽ َ ۾،چور ڏٽ ۾،'روه' روجهون هرڻ (ص 72،غزل 4)

•جهنگ ڪاٽو پ َـٽ َ ٿئو پٽ لڳي 'باه' اُيا (ص 74،غزل 8)

•وصل ۾ 'آه' ڏسڻ هڪ ٿيڻ پوءِ ڇڄڻ (ايضا)

هاي مخلوط جو استعمال هن طرح ڪيل آهي:

راتيون 'لنگهئو' وڃن جال،ڏينهن مان گذري سال،
'لنگهئو' بهار آرهڙ سانوڻ وڃن سيارا.
(ص 71،غزل 2)

'ديوان گل' ۾ هاي 'ھہ' جي مختلف صورتن ۽ آوازن جي اڀياس کان پوءِ معلوم ٿئي ٿو تہ 'ھہ' جون وياڪرڻي حوالي سان 4 صورتون آهن.يعني:

.1 متحرڪ 'ھہ-'،مثالطورهاءِ،گهِرو،گڏهُ .

2.مخلوط' -ھہ-'،جيئن:جهرڪي،رلهي،انهن، سيوهڻ،ماٺهو،ڪلهہ،سمهہ،ملهہ.

.3 ملفوظ 'ه/ -ه'،جيئن: پناه،راه،افواه،الله،توبہ، وجہ.

4.غير ملفوظ/مختفي ' -^'،جيئن:وابستہ،خديجہ، البتہ،نوشتہ،زاويہ،سايہ،حمديہ،نعتيہ.

'ديوان گل' ۾ وسرڳ آوازن/اکرن جو استعمال:

ٻوليدانن،سنڌي ٻوليءَ ۾ وسرڳ آوازن (Aspirated Sounds) جو تعداد 15 ٻڌايو آهي،جيئن -ڀ،ٺ،ٿ،ڦ،جهہ،ڇ،ڌ،ڍ،ڙه،ک،گهہ،لهہ، مهہ،نهہ،۽ ٽهہ.هنن آوازن

۾ ڪٿي وينجڻ هاي'ھہ' جي وسرڳ صورت ۾ '-ھہ' شامل آهي تہ، ڪٿي فقط سندس آواز سمايل آهي، جيئن: هيٺين 8 وسرڳ آوازن ۾ مخلوط -ھہ جي صورت بجاءِ ان جو فقط آواز سمايل آهي: ڀ=(ٻ+-ھہ)،ٺ=(ٽ+-ھہ)،ٿ=(ت+-ھہ)،ڦ=(پ+-ھہ)،ڇ=(چ+-ھہ)،ڌ=(د+-ھہ)،ڍ=(ڊ+-ھہ)،ک=(ڪ+-ھہ).

هنن 15 وسرڳ آوازن جي وياڪرڻي اڀياس کان پوءِ معلوم ٿئي ٿو تہ، انهن ۾ اجا ٻن وسرڳ آوازن: -'رھہ' ۽ 'وھہ' جي کوٽ محسوس ٿئي ٿي، جن جي باري ۾ ڊاڪٽر عبدالغفار سومري بہ مقدمي ۾ ذڪر ڪيو آهي.
(سومرو،38:2022)

هي ٻئي آواز،سنڌي زبان ۾ وسرڳ طور ڪتب تہ اچن ٿا، پر اهي ڇڏي حالت ۾ ملن ٿا، جيئن:'سيوهڻ'،'اوهين'، 'اوهان'،'توهين'،'توهان' وغيره لفظن ۾ 'وھہ' ۽ 'گرهاڪ' ۽ 'چنڊ گرهڻ' لفظن ۾ 'رھہ' آواز وسرڳ حالت ۾ آيو آهي.البتہيارِ هون، ٻارِ هون،پندرِ هون،سورِ هون، سترِ هون وغيره لفظن ۾ 'رھہ' آواز وسرڳ حالت ۾ ڪم نہ آيو آهي، ڇو تہ انهن لفظن ۾ هاي ملفوظ ڪم آئي آهي،جيڪا لفظن ۾ ڇٽيءَ طرح اچارجي ٿي،اهو گڏيل آواز نہ آهي،ان ۾ وسرڳائي(Aspiration) بہ موجود نہ آهي.هن معاملي کي سمجهڻ لاءِ اڳ۾ اوسرڳ ۽ وسرڳ آوازن کي سمجهڻو پوندو.ان بابت ڊاڪٽر غلام علي الانا لکيو آهي تہ:

آوازن جي اچارڻ مهل، ڦڦڙن کان ايندڙ هوا جو زور ڪِن حالتن ۾ ججهو تہ ڪِن حالتن ۾ گهٽ ٿيندو آهي،اهو زورُ پيٽ ڇهہ جي وسيلي ڏنل زور تي مدار رکي ٿو، جڏهن هوا جي داٻ ۾ زورُ گهڻو هوندو تہ هوا جي لنگهہ ۾ رڪاوٽ هٽڻ سان جڏهن آواز ٻاهر نڪرندو آهي،تہ هوا بہ ان جي پٺيان ڌُوڪجي ٻاهر نڪرندي آهي. آواز پٺيان ڌُوڪجي ايندڙ هوا،جنهن بہ آواز سان اچي، ان کي وسرڳ آواز چئجي ۽ جن آوازن سان هوا جي ڌُوڪ شامل نہ هجي،تنهن کي اوسرڳ آواز چئجي ٿو."
(الانا،89,90:2017)

پروفيسر ڊاڪٽر غلام علي الانا جي انهيءَ وضاحت کان پوءِ معلوم ٿئي ٿو تہ، آوازن جي ڪيڻ وقت جڏهن ڦڦڙن وٽان هوا ٻاهر اچي ٿي، تڏهن هوا جي داٻ ۾ زور جي نوعيت معلوم ڪجي.اگر هوا جي داٻ ۾زورُ گهڻو آهي تہ، اهو آواز،مخرج وٽان رنڊڪ کي هٽائي، ڌماڪي سان ٻاهر خارج ٿيندو ۽ اهو گڏيل يعني منظم آواز

هوندوان ۾ ’وسرڳائيهُوندي، جيڪا هٿ جي ٻُنيءَ تي گڏيل هوا جي ڄُهوتي سان محسوس ڪبي،اگر هوا ۾ زور ٿورو هوندو ته، اهو آواز رستي ۾ ايندڙ رنڊڪ کي ٽوڙي ڏماڪي سان خارج ٿي نه سگهندو۽ اهو منتشر آواز هوندوان ۾ ’وسرڳائي‘ نه هوندي.

’ديوان گل‘ ۾ وسرڳ آواز ’-ڙهه‘ جو استعمال:

ديوان ۾ وسرڳ آواز ’-ڙهه‘ جا ڪل 3 غزل شامل آهن. غزل جو مطلع هن طرح آهي:

ملان ميٺ سان نندڙي ٻيرو کي پاڙهه،
ڪرينس تاب توجي ڪري روج راڙهه.
(ص 113،غزل 84)

هن غزل ۾ مطلع کان علاوه وڌيڪ 4 مصرعون آندل آهن،جن جا قافيا ترتيبوار هن طرح آهن-
ڪاڙهه،چاڙهه،ڏاڙهه۽ تاڙهه.

ٻي غزل جو مطلع ڏسو:

چوڙ مڪڙي ٻيهه م وٺ رَسِ جوان وِڙهه،
هير جي ساڃي لڳي،ڪڻ جلد سِڙهه
(ص 113،غزل 85)

هن غزل جا قافيه ترتيبوار هن طرح آهن-
ٽِڙهه،ڳِڙهه،نِڙهه،وِ ڙهه.
ملاحظه ڪريو ٽيون غزل:
ٻول ۾ سي ٻَڏا جنين کي ٻَ ڙهه،
سوز سِڪ ۾ پيا سنوان ٿِي سَ ڙهه.(ص114،غزل 86)
مصرعن ۾ ترتيبوار قافيه آهن مڙهه،چڙهه،هَڙهه،لَڙهه ۽ جَ ڙهه.
’-لهه‘ جو استعمال:
وسرڳ آواز ’-لهه‘ سنڌيءَ ۾ ڪثرت سان ڪتب اچي ٿوجيئن-
مُلهه،مَلهه،ڪلهه،ڪالهه،ڪلهوڙو،مالهه،مالهون،ڳالهه،
ولهه،ٻُلهڻ،رلهي،رلهيون،چُلهه،چُلهو،چُلها،چَلهو،چَلها،چَلهيون وغيره.

هنن لفظن ۾ وسرڳ آواز ’-لهه‘ موجود آهي. ’ديوان گل‘ ۾ هي وسرڳ آواز ٽن غزلن جي قافين ۾ آيو آهي.

ٿي طلب ۾ چست،طالب ٿي مَ چَلِهه،
سامهون وڃ سَ ٿَ ،ڪري سَ ڙهه راٺ سَ لِهه.(ص 145،غزل 149)
غزل جا باقي قافيه ترتيبوار هي آهن-
ڦلهه،ڳلهه،للهه، ۽ وِلهه.
وهٽ جنهن تي نانهه لازم چڙهڻ ٻيلهه،
آه تان ان تي مصيبت ظلم ٽيلهه.(ص 146،غزل 150)
هن ناصحاڻي غزل ۾ مطلع کان علاوه 5 وڌيڪ مصرعون آندل آهن،جن جا قافيه ترتيبوار هن طرح هلايل آهن-ٽيلهه،تيلهه،ميلهه،ليلهه ۽ سيلهه.
سنڌي زبان ۾ اِنهن لفظن کان وڌيڪ ٻيون به صورتون مروج آهن. مثلا":ٽيلهو،ٽيلها،ٽيلهي،ٽيلهيون، تيلهان، ميلهون،ليلها، ليلهر،ليلهو،ليلهرا،ليلهرو،ليلهريون،سيلُهه،سيلَهه وغيره.
ٿا پون ڦاهيءَ ۾ ڦاسيو چوڳ تي ڪڙهيل چَلهه،
ٽين ٿا سوگها پنجوڙن ۾ مِ رون نر ماد ٻَلهه.(ص 146،غزل 151)
قافيچَلهه،ٻَلهه،ڏَلهه،۽ ڪَلهه.

نتيجو:

خليفو گل محمد هالائي،سنڌي زبان جو پهريون صاحبِ ديوان شاعر آهي،جنهن جا غزل،فني ۽ فڪري لحاظ کان ان دؤر جا نمائند ۽ ڀرپور غزل ته آهن ئي، پر انهن ۾ گهڻپياڱيروحانيت،رومانيت۽ ٻين ڪيترن ئي موضوعن جي گوناگونيت به ملي ٿي.هن جو نه فقط اسلوب نرالو ۽ دلڪش آهي، پر سندسٻولي به ان وقت جي مروج ۽ نيٺ سنڌي لفظن،اصطلاحن،محاورن،خوبصورت تشبيهن ۽ تلميحن سان سينگاريل آهي،جنهن مان خليفي گل محمد هالائي جي نه رڳو پنهنجي دؤر ۾ سنڌيٻولي جي تمام وڏي شاعر هئڻ جو ثبوت ملي ٿو،پر گڏوگڏهُن جي سنڌيٻولي ۽ ان جي آوازن ۽ اکرن جي وڏيڄاڻو ۽ لساني ماهر هئڻ جي به تصديق ٿئيٿي. سنڌيٻوليءَ ۽ اُن جي صورتخطيءَ تي دسترس هئڻ جي حوالي سان،سندس هيءَ

’ديوان‘ ئي وڏو ثبوت آهي، جنهن ۾ مختلف فني تجربن سان گڏوگڏ موضوعي نواڻ ۽ فڪري وسعت ملي ٿي.

حوالا:

هالائي,گل محمد,خليفو(2022)ديوانِ گل,ڄام شورو:اين.اي.بلوچ هيريٽيج ريسرچ.

شيخ,واحد بخش (2006)سنڌي ٻوليءَ جو صرف ۽ نحو (گڏيل ڀاڱا,ڇاپو پيون),ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ.

الانا,غلام علي,ڊاڪٽر (2017),سنڌي لسانيات: تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس, ڄام شورو:سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو.